

- рабство та «гетто» піднялися майже на 25%.
7. ДАОО. – Ф. П-11. – Оп. 11. – Спр. 53.
 8. ДАОО. – Ф. Р-2238. – Оп. 1. – Спр. 26.
 9. Див.: Панченко В. Економічна стратегія ОУН 1920 – 1950-ті рр.: розробка та реалізація. – К., 2011; Шайкан В. Повсякдення українців у роки німецької окупації 1941 – 1944. – К., 2010; та ін.
 10. Dallin A. *Odessa, 1941 – 1944: A Case Study of Soviet Territory Under Foreign Rule.* – California, 1957.

О. Г. Перехрест, А. П. Іржавська

ДЕМОГРАФІЧНІ ВТРАТИ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН УНАСЛІДОК ПОЛІТИКИ НАЦИСТСЬКОГО ФІЗИЧНОГО ТЕРОРУ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Серед актуальних проблем історії Другої світової війни однією із найгостріших є з'ясування демографічних втрат, дослідження яких наштовхується на значні труднощі, оскільки довгий час частина відповідних статистичних матеріалів знаходилася під грифом «цілком таємно». Відтак, історикам доводилося користуватися неповними даними, достовірність яких почасти була сумнівною, що зумовило в історіографії розбіжності у цифрах. У сучасних умовах вчені отримали можливість по-новому оцінити демографічні наслідки Другої світової війни. Зокрема, заслуговує на увагу науковий доробок з проблематики Г. Вербицького, О. Ковалені, М. Коваля, К. Козака, В. Короля, В. Косика, Г. Кривошеєва, О. Лисенка, П. Поляна, Л. Рибаківського та ін. Водночас чимало аспектів проблеми потребують подальшого дослідження, зокрема, визначення демографічних втрат східнослов'янських народів унаслідок нацистського фізичного терору, що і стало метою цієї статті.

Дослідження питання ускладнюється як різними оцінками в офіційних документах щодо кількості загиблих за роки війни й окупації цивільних громадян, військовополонених та остарбайтерів загалом по СРСР й, зокрема по УРСР, РРФСР і БРСР, так і вкрай обмеженими даними про національний склад жертв цих злочинів нацистів. Тому для встановлення кількості загиблих українців, білорусів і росіян, унаслідок фізичного терору нацистів, використовуються матеріали обмеженого кола джерел, в яких містяться показники щодо кількості й національного складу населення УРСР, РРФСР і БРСР у довоєнний період, наприкінці війни і у післявоєнний період, а також наведені в офіційних документах та наукових дослідженнях дані про кількість жертв від різних форм нацистського геноциду на окупованих східних територіях.

У лютому 1946 р. Й. Сталін оголосив, що у Великій Вітчизняній війні загинули 7 млн осіб радянського населення. У 1961 р. М. Хрущов у листі до шведського прем'єр-міністра вказав, що війна забрала два десятки мільйонів життів радянських людей. Через чотири роки Л. Брежнев повідомив, що країна втратила понад 20 млн. Уже через 45 років після закінчення війни президент СРСР М. Горбачов заявив, що війна забрала 27 млн життів радянських громадян [1, 548; 2, 36 – 37].

Згідно з повідомленням міжвідомчої Комісії, створеної 29 жовтня 2009 р., на виконання завдання Президента Росії і сформованої з представників Міноборони, ФСБ, МВС, Росстату й Росархіву, з метою остаточної оцінки людських і матеріальних втрат за період Великої Вітчизняної війни, загальні людські втрати СРСР у Великій Вітчизняній війні, за уточненими даними становлять 26,6 млн осіб, з яких 8,6 млн – військових, а понад 4,5 млн продовжують вважатися безвісти зниклими [3]. У відповідності з наведеними даними про втрати СРСР у війні, узгоджувалися й їх складові за різними категоріями

загиблих. Так, певний час підрахунки людських втрат СРСР базувалися на узагальнених даних «Обліку жертв злодіянь німців та їх спільників на території СРСР на 1.03.1946 р.» Надзвичайної Державної Комісії зі встановлення й розслідування злодіянь німецько-фашистських загарбників. Ці дані подані нижче у таблиці 1.

Табл. 1

Жертви репресій окупантів на території СРСР [4, 11]

Територія	Знищено мирного населення	Знищено військовополонених	Вигнані до Німеччини
Всього по СРСР	6 074 847	3 912 193	4 128 796
РРФСР	655 825	1 125 515	1 269 189
УРСР	3 178 074	1 318 463	2 032 112
БРСР	1 360 034	838 243	373 698

Пізніше застосовувалися дані, наведені в документах Нюрнберзького процесу, згідно з якими, гітлерівцями на окупованій території РРФСР було знищено 1 млн 793 тис. осіб, УРСР – 4 млн 497 тис., БРСР – 2 млн 198 тис., а всього на окупованій території СРСР – 9 млн 987 тис. осіб [5].

Вагомі уточнення щодо кількості жертв серед цивільного населення та радянських військовополонених були зроблені у, редагованому В. Дашичевим, збірнику документів (1967). Згідно з наведеними у ньому даними, кількість населення на окупованій ворогом радянській території з довоєнних 88 млн осіб скоротилася до 55 млн, тобто на 33 млн, у тому числі, міське – з 25 млн до 10 млн, сільське – з 63 до 45. Із цих 33 млн осіб – 10 млн були евакуйовані в тил, частину населення призвали до лав Червоної армії, решта були вигнані окупантами до Німеччини, знищені або загинули від голоду і хвороб. Стосовно військовополонених вказано, що із 3,9 млн радянських військових бранців у живих залишилося, за даними чиновника міністерства праці нацистської Німеччини Е. Мансфельда, 1,1 млн. Із 5,75 млн радянських військовополонених до 1 травня 1944 р. у таборах померли 1,981 млн осіб, 1,030 млн «убиті за спроб до втечі» або передані гестапо для «ліквідації», 280 тис. загинули в пересильних пунктах і таборах. Таким чином, за досить неповними даними, близько 3,3 млн радянських військовополонених до середини 1944 р. замучені й убиті в нацистських таборах [6, 102 – 103].

У 1990-х рр. опубліковані нові офіційні документи та дослідницькі версії із зазначеної проблеми. У підготовлених російськими військовими і цивільними істориками працях вказується, що загальна кількість громадян СРСР, які загинули протягом 1941 – 1945 рр., складає 27 млн осіб [7, 128]. За основу підрахунків взято обліково-статистичний метод, що базується на вивченні наявних облікових документів. Втрати цивільного населення обчислювалися за допомогою балансового методу, шляхом порівняння кількості та вікової структури населення Радянського Союзу на початок та кінець війни. Було заявлено, що із загальної кількості загиблих тільки 10,7% – військові втрати, решта – жертви нацистського фізичного терору на окупованих територіях.

На початку 2000-х рр. у російських виданнях з'явилися нові дані щодо демографічних втрат СРСР у війні. Так, у відповідному статистичному дослідженні, за редакцією Г. Кривошеєва, зазначається, що гітлерівцями на окупованій території СРСР навмисно були винищені понад 7,4 млн осіб, у тому числі: на території РРФСР – 1,8 млн, УРСР – 3,256 млн, БРСР – 1,547 млн. Примусово вивезено на роботи до Німеччини – 5 млн 269,5 тис. осіб, у тому числі: з РРФСР – 1906661, з УРСР – 2 млн 402 тис., з БРСР – 399 тис. 374. Із загальної кількості радян-

ських громадян, примусово вивезених до Німеччини, після закінчення війни були репатрійовані на Батьківщину 2 млн 654,1 тис. Не повернулися з різних причин і стали емігрантами – 451,1 тис. Решта 2164313 осіб загинули й померли в німецькій неволі.

Автори видання вперше виокремлюють у переліку втрат цивільного населення цифру 4,1 млн осіб передчасно померлих від жорстокого впливу окупаційного режиму (непосильної праці, хронічного голоду, хвороб і відсутності медичної допомоги), зазначаючи, що в умовах мирного часу природна смертність населення на окупованих територіях становила б 4,4 млн осіб, а не 8,5 млн, як це мало місце. У результаті кількість жертв серед цивільного населення СРСР у період окупації автори видання визначають у 13684692 особи, а втрати цивільного населення Росії – 6,1 млн осіб.

Безповоротні втрати військовослужбовців Збройних Сил СРСР (фактична кількість усіх загиблих, померлих і тих, хто не повернувся з полону) автори книги визначають у кількості 8 млн 668,4 тис. осіб, серед яких росіяни становили 5 млн 756 тис. осіб (66,4%), українці – 1 млн 377,4 тис. (15,9%), білоруси – 252,9 тис. (2,9%) [8].

У виданій 2002 р. книзі «Мировые войны XX века» втрати серед мирного радянського населення становлять близько 13,7 млн осіб (кількість навмисно знищених, з урахуванням загиблих на німецькій каторзі) [9, 399]. За даними Міністерства оборони РФ, загальна кількість радянських військовополонених становить 4,559 млн осіб, з яких більшість – 4,38 млн осіб загинули [10].

В українських, російських і білоруських виданнях, що вийшли друком у часи перебудови та пострадянський період, також оприлюднено чимало нових даних. Щоправда, цифри в них доволі різні. Так, М. Коваль, оцінюючи сукупні безповоротні втрати України у 8 млн осіб, вважає, що з них 5 млн 264 тис. осіб – цивільні громадяни та військовополонені. Кількість вивезених до Німеччини українських оstarбайтерів вираховується ним у 2,4 млн осіб [11, 120, 158].

Натомість В. Косиц, який користувався іншими джерелами, оцінюючи втрати України у 8 млн осіб, визначає кількість загиблого мирного населення у понад 5,5 млн осіб. Кількість депортованих з України до Німеччини як робочої сили він визначив у 2,2 млн осіб [12, 455]. У додатках до монографії В. Косика вміщено документ під назвою «Офіційні радянські дані про втрати на Україні за час війни», датований 1945 р. і згідно якого, «на території УРСР німецько-фашистські загарбники знищили і замучили 4496547 радянських громадян, у тому числі 3178084 мирних мешканців – чоловіків, жінок, дітей і 1318463 військовополонених, 2023112 радянських громадян погнали в німецьке рабство». В іншому, вміщеному там же, документі – «Людські втрати під час Другої світової війни» вказується, що за офіційними цифрами втрати серед цивільного населення та військовополонених в Україні складають 5 млн 515 тис. осіб, а відповідні втрати в Росії – 1 млн 781 тис., Білорусі – 2 млн 198 тис. [12, 625 – 626]. Така ж цифра присутня й у виданні «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні» [13, 149 – 150]. Натомість Б. Урланіс наводить цифру втрат серед цивільного населення і військовополонених України 4 млн 497 тис. осіб [12, 626].

У виданні «Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945» вказується, що у числі втрат України, які становлять близько 10 млн осіб (військові втрати – 4,1 млн, а не 2,5 млн, як вважалося раніше), втрати цивільного населення – 4,5 млн, а загиблих військовополонених – щонайменше 500 тис. осіб. Кількість вивезених до Німеччини на примусову роботу – 2,4–2,8 млн осіб, з яких загинуло не менше 1 млн [1, 552, 559, 563]. Про масштаби нацистської політики фізичного терору й підризу генофонду народу України свідчить і таблиця 2 [1, 552; 14, 153].

Табл. 2

Область	Знищено	Вивезено до Німеччини
Вінницька	204 781	64 167
Волинська	165 339	30 000
Ворошиловградська	19 671	71 956
Дніпропетровська	78 118	176 303
Житомирська	220 364	59 975
Закарпатська	114 982	70 895
Запорізька	86 745	174 416
Кам'янець-Подільська	221 822	117 020
Київська	269 268	169 979
Кіровоградська	71 000	52 000
Львівська разом з Дрогобицькою	679 804	170 370
Миколаївська	74 662	25 884
Одеська разом з Ізмайльською	278 024	56 101
Полтавська	112 850	175 117
Рівненська	200 946	22 272
Сталінська	240 000	252 239
Станіславська	239 920	68 361
Сумська	43 781	78 038
Тернопільська	256 040	164 046
Харківська	270 296	164 045
Херсонська	21 353	40 407
Чернівецька	15 895	69 726
Чернігівська	127 778	41 578
Всього	4 031 439	2 314 895

Стосовно втрат Росії і Білорусі, О. Лисенко й І. Муковський зазначають, що з 4 млн 559 тис. військовополонених, 1 млн 836 тис. повернулися додому після війни, а отже, кількість загиблих становить 2 млн 723 тис. осіб [1, 558]. На думку В. Короля, у полон на території СРСР потрапили близько 6,2 млн червоноармійців, з яких знищені близько 4,8–4,9 млн, у тому числі на окупованих землях України – 1,8 млн осіб [3, 205]. Стосовно втрат населення Росії внаслідок нацистського фізичного терору також наводяться різні цифри. Так, в енциклопедії «Великая Отечественная война 1941 – 1945» вказується, що в окупованих районах нацисти знищили 1,8 млн осіб, а 1,3 млн – вигнали до Німеччини [15, 619]. Натомість Л. Рибаківський наводить дані, що на окупованій території Росії знищено 5 млн 591 тис. осіб цивільного населення. На його думку, всього для СРСР ця цифра сягала 11 млн 309 тис. осіб, тобто 49,4%. Дослідник також вказує, що серед вигнаних з СРСР на примусові роботи до Німеччини 4 млн 129 тис. оstarбайтерів, мешканці Росії становили 1 млн 269 тис. (30,7%), з яких майже 500 тис. не повернулися (в основному загинули). Таким чином, кількість загиблого мирного населення Росії становить 6,1 млн осіб [16, 87].

Російська офіційна книга «Памяти павших» наводить кількість загиблих етнічних росіян, а не жителів республіки. Згідно з підрахунками цього видання, втрати становили 5 млн 747,1 тис. осіб, білорусів – 251,4 тис., а українців – 1 млн 376,5 тис. осіб [17, 83].

Стосовно втрат Білорусі одностайності також немає. Так, в енциклопедії «Великая Отечественная война» йдеться про загибель на території республіки 2,2 млн осіб (1,4 млн цивільного населення і понад 800 тис. військовополонених), а насильно відправлених до Німеччини – 380 тис. [15, 86]. Водночас наводиться кількість вивезених з Білорусі оstarбайтерів – 400 тис. осіб [15, 738]. За іншими даними, втрати Білорусі становлять 2,2 млн [18, 166]. У праці О. Ковалені кількість вивезених до Німеччини робітників з Білорусі становить 384786 осіб

[19, 115]. Нещодавно К. Козак, на основі списку загиблих, збільшив цифру втрат населення Білорусі до 3 млн осіб [20].

До наведених вище даних про вивезених на роботу до Німеччини з України, Росії й Білорусі й загиблих там остарбайтерів варто долучити й нові, вміщені у сучасних російських виданнях, де вказано, що їх загальна кількість становить 5269513 тис. осіб, у тому числі 1906661 тис. з РРФСР, 2402234 з УРСР, 399374 з БРСР. Після закінчення війни були репатрійовані 2 млн 654,1 тис. осіб, не повернулися з різних причин або стали емігрантами – 451,1 тис. Решта 2164813 осіб загинули або померли в німецькій неволі [21, 126], що складає 41,6%.

У праці Г. Вербицького вказано, що, за німецькими даними, на 30 червня 1944 р. до Райху були вивезені 2792669 остарбайтерів з окупованих районів РРФСР, а в грудні 1944 р. їх залишилося тільки 2112144 [22, 12]. Тобто, різниця між вивезеними і наявними на кінець 1944 р. остарбайтерами становила 680,5 тис. осіб, хоча до кінця війни кількість загиблих остарбайтерів з РРФСР безсумнівно збільшилася. Слід звернути увагу і на те, що Г. Вербицький називає цифру на 886008 осіб більше, ніж вона подана в інших (згаданих вище) працях.

На увагу заслуговують і дані дослідження В. Литвина, що відображають долю остарбайтерів (див. таблицю 3)

Табл 3

Доля остарбайтерів СРСР [23, 216; 24, 356]

	Україна	Інші регіони СРСР	СРСР в цілому
Всього вивезено до Німеччини (тис.) 3 них:	2400	2870	5270
Повернулося на Батьківщину (тис.)	1800	845	2654
Загинули (тис.)	450	1715	2165
Залишилися на Заході (тис.)	150	301	451

Із закінченням війни долі остарбайтерів склалися по-різному: одні не побажали повертатися до Радянського Союзу й емігрували до Канади, США, Австралії, Бразилії тощо, частина, повернувшись на Батьківщину, була засуджена і заслана до таборів, інші перебували під пильним наглядом органів держбезпеки. Так, близько 150 тис. чоловіків і жінок з України, скориставшись можливістю, залишилися на Заході. Всього «неповерненців» з радянських остарбайтерів було 451 тис. осіб. За даними по Житомирській, Кіровоградській, Кам'янець-Подільській, Львівській, Дрогобицькій та Київській областях, не повернулося 30% вивезених у неволю [11, 196]. За даним Л. Рибаківського, «неповерненці» в Росії становили 1,7%, Білорусі – 2,5%, Україні – 6% [16, 95].

За уважнішого аналізу даних щодо остарбайтерів помітна невідповідність між широко вживаною цифрою – 5 млн 270 тис. осіб і зведеними даними по кожній з окупованих республік: Україна – 2,4 – 2,8 млн, Росія – 2,793 млн, Білорусь – 380 – 400 тис., республіки Прибалтики – 350 тис., що в сумі дає 5,973 – 6,393 млн осіб. У чому тут справа – розбиратися фахівцям, які займаються дослідженням проблеми остарбайтерів.

Стосовно кількості загиблих остарбайтерів, то, на нашу думку, наведена в праці «Безсмертя...» цифра в 1 млн мешканців Ук-

раїни, відповідає дійсності (загиблих українських остарбайтерів, у співвідношенні з наведеними 2,4 – 2,8 млн осіб, – 41,7 – 35,7%). Якщо вважати, що остарбайтери з інших республік перебували у таких же умовах, то, на основі зазначеного вище відсотка загиблих остарбайтерів (41,1%), можна констатувати, що остарбайтерів з РРФСР загинуло близько 856 тис., з Білорусі – 165 тис., республік Прибалтики – 144 тис. осіб.

При вирішенні питання про втрати східнослов'янських народів унаслідок нацистського фізичного терору важливим є врахування кількості жертв Голокосту, адже євреї до війни становили досить значну частину населення України, Білорусі й Росії й були одним із головних об'єктів нацистського геноциду. Жертви Голокосту були включені в загальну кількість жертв знищеного цивільного населення. До початку війни в СРСР проживали (без урахування біженців із окупованих частин Польщі та Румунії) 4 млн 855 тис. євреїв, у тому числі 4 млн 095 тис. на території, яка під час війни зазнала окупації. Із них у тил евакуйовані 1,2 – 1,4 млн євреїв. Із приєднаних до СРСР після 1939 р. західних територій, де проживали 2 млн євреїв, евакуйовалися загалом 100 тис. Загалом кількість євреїв на окупованій території становила 2,75 – 2,9 млн осіб.

Стосовно кількості знищених нацистами євреїв у радянських республіках єдності також немає. Так, В. Косик називає цифру 1,5 – 1,8 млн осіб [12]. Більшість істориків щодо Білорусі схиляються до кількості знищених євреїв у 600 тис., а за розрахунками Е. Іоффе – 805 тис. [20]. У дослідженні І. Арада кількість загиблих євреїв на території України становить 1,452 – 1,518 млн осіб, Білорусі – 556 – 582 тис., Росії – 55 – 70 тис. [25, 798]. Слід врахувати й установлену кількість жертв нацистського терору проти ромів, яких безпосередньо на окупованих територіях СРСР було знищено понад 30 тис. осіб.

Для того, щоб визначити кількість жертв східнослов'янських народів унаслідок фізичного терору окупантів, необхідно також встановити, якою була їхня чисельність перед війною в УРСР, БРСР та РРФСР. З цією метою скористаємося показниками, наведеними в опублікованих дослідженнях, архівних довідках та матеріалах перепису населення СРСР 17 січня 1939 р. При визначенні загальної кількості населення України й кількості українців на її території використовуються показники станом на 1 січня 1941 р., з урахуванням кількості населення й українців, що проживали на приєднаних до України західноукраїнських землях. При визначенні загальної кількості населення Білорусі й проживаючих на її території білорусів, росіян й українців після приєднання західнобілоруських земель – показниками станом на початок Великої Вітчизняної війни. Для обрахування кількості росіян і білорусів, які проживали на території України та загальної кількості населення Росії й кількості представників східнослов'янських народів на її території – показники за результатами перепису населення 17 січня 1939 р. Підрахована кількість східнослов'янських анклавів, що проживали перед війною на територіях УРСР, БРСР й РРФСР відображена у таблиці 4.

Табл. 4

Кількість населення та східних слов'ян в УРСР, БРСР і РРФСР перед війною [26, 74; 20, 27]

Республіки	Всього населення	Східнослов'янські народи						Всього східних слов'ян	% до заг. кількості
		українці		росіяни		білоруси			
		Всього	%	Всього	%	Всього	%		
УРСР на 1.01.1941 р.	40 965,60	30 552,30	76,4	4 175,30	10,1	158,2	0,4	34 885,80	85,2
РРФСР на 17.01.1939 р.	109 397,50	3 359,20	3,1	90 306,30	82,5	458,6	0,4	94 124,10	86
БРСР перед війною	10 616,50	160	1,5	590	5,6	7 900,00	74,4	8 650,00	81,5
Разом	160 979,50	34 071,50	21,2	95 074,60	59,1	8 516,80	5,3	137 662,90	85,5

Наведені показники свідчать, що перед війною східні слов'яни становили більшість населення УРСР, БРСР і РРФСР. При цьому, варто мати на увазі те, що на 18 листопада 1942 р. німецька армія повністю окупувала близько двох мільйонів квадратних кілометрів території, яку до війни населяло 88 млн мешканців. Балтійські республіки СРСР, Україна й Білорусь були повністю окуповані німецькими військами в той час, коли окуповані території РРФСР становили лише 600 тис. кв. км, де проживали 30 млн мешканців [15, 453]. На окупованих територіях України, Білорусі й Росії до війни проживали 82 млн осіб. Саме східнослов'янське населення цих територій, поряд з євреями, стало основним об'єктом фізичного терору гітлерівців.

Використовуючи вже наведені дані, можна встановити кількість загальних втрат унаслідок нацистського фізичного терору цивільного населення, військовополонених та оstarбайтерів в Україні, Росії й Білорусі. За основу нами беруться дані, що містяться у виданнях останніх десятиліть. Так, стосовно України за названими вище категоріями загиблих, найбільш реальною є цифра у 4,5 млн цивільного населення, 500 тис. військовополонених-українців, 1 млн загиблих у неволі оstarбайтерів [1]. Стосовно втрат Росії – 1,8 млн цивільних громадян [8; 15]. Щодо Білорусі – 1,4 – 1,547 млн цивільних громадян [18]. При підрахунках втрат цивільного населення візьмемо до уваги також цифру 4,1 млн осіб передчасно померлих на окупованій території, внаслідок окупаційного режиму. Щоправда, тут помітна розбіжність між кількістю загиблих в Україні цивільних громадян 3,256 млн [8] із поданою в інших виданнях кількістю у 4,5 млн. Якщо українські дослідники включили до неї жертв окупаційного режиму на території України, то тоді їх необхідно вилучити із загальної кількості (4,1 млн осіб) таких жертв. Втім, це питання потребує подальшого дослідження.

Стосовно загиблих оstarбайтерів – жителів Росії, то, з урахуванням даних, наведених Г. Вербицьким, вважаємо за доцільне використати, вираховану нами, цифру 856 тис. осіб. Стосовно загиблих оstarбайтерів із Білорусі, дані про яких відсутні в опублікованих джерелах, також використовується, вирахована нами, цифра 165 тис. осіб.

Найскладнішою є ситуація з визначенням кількості загиблих серед військовополонених, адже точні дані відсутні. У дослідженнях наводяться різні цифри: 3,8 млн (включає й цивільних осіб, утримуваних у таборах військовополонених); 4 млн, з яких загинули 600 тис. осіб; 5,8 млн, з яких померли від голоду та знищені у таборах 3,3 млн (В. Соколов); 5 млн 752 тис. (Д. Гернес) [1, 556]; 4 млн 559 тис. [17, 115] тощо. Оскільки українські дослідники [1] вважають найбільш аргументованою цифру 4 млн 559 тис. осіб, то ми беремо її за основу. При цьому слід мати на увазі, що в 1941 р. німці звільняли з полону, заради збирання врожаю, українців, білорусів, прибалтів і німців Поволжжя (всього до 1 травня 1944 р. відпустили 832,2 тис. осіб [1, 557]). Вилучивши 1 млн 836 тис. полонених, які повернулися після війни, одержуємо цифру загиблих військовополонених 2 млн 723 тис. Визначати їх національний склад важко через відсутність даних, але безсумнівно серед них більшість становили росіяни та українці. Вище ми зазначали, що загинули не менше 500 тис. українців.

Щодо росіян, якщо врахувати цифру про їхнє полонення у 2,5 млн і вважати, що 2/3 від кількості загиблих військовополонених були росіяни, то їх кількість становитиме понад 908 тис. осіб. У 1941 р. німці відпустили більшість білорусів-військовополонених, а в подальшому мобілізація з території Білорусі, з огляду на її швидку окупацію, не проводилася, тому кількість загиблих військовополонених була невеликою й може оцінюватися в межах 50 – 100 тис. осіб. Зведені дані про втрати

загиблими цивільних громадян України, Росії й Білорусі відображені у таблиці 5.

Табл. 5

Республіка	Умісно знищеного цивільного населення (тис. осіб)	Передчасно померлі цивільні громадяни (тис. осіб)	Загинуло військовополонених (тис. осіб)	Загинуло оstarбайтерів (тис. осіб)
УРСР	4500		500	1000
РРФСР	1800	4100 (разом по республіках)	908	856
БРСР	1547		50–100	165
Всього	7847	4100	1458–1508	2021

Таким чином, загальна кількість загиблих мешканців України, Росії й Білорусі, внаслідок фізичного терору гітлерівців, становитиме близько 15,5 млн осіб. Якщо з них вилучити знищених євреїв (від 2,093 – до 2,2 млн) і ромів (30 тис.), то кількість жертв решти населення республік складатиме 13,3 – 13,407 млн осіб, у більшості східних слов'ян. Якщо ж взяти до уваги, що вони становили 85,5% населення трьох республік, то загальні втрати східнослов'янських народів сягають 13 млн 252 тис. осіб. Нацистський фізичний терор проти східних слов'ян мав великий вплив на всі сторони розвитку суспільного життя і, зокрема, на становище, динаміку чисельності та складу населення: зросла захворюваність і смертність, знизилась народжуваність, зменшився приріст населення, змінився рівень шлюбності. Демографічні втрати східнослов'янського населення у роки окупації призвели до розірвання родинних зв'язків, до появи десятків і сотень тисяч сімей неприродної структури, що зумовило гострі соціальні проблеми.

1. *Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941 – 1945.* – К., 2000.
2. *Гриник Ю. Ціна війни для України // Нова політика.* – 2002. – № 2.
3. *Озвучены общие потери СРСР во второй мировой войне [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.epochtimes.ru>.*
4. *Полян П.М. Жертвы двух диктатур: жизнь, труд, унижение и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине.* – М., 2002.
5. *Население России в XX веке: В 3 т. – Т. 2.* – М., 2001.
6. *«Совершенно секретно! Только для командования!». Стратегия фашистской Германии в войне против СССР: док. и мат. / Сост. В. И. Дашичев.* – М., 1967.
7. *Гриф секретности снят. Потери Вооружённых Сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах.* – М., 1993.
8. *Россия и СССР в войнах XX вв.: Потери вооружённых сил. Статистическое исследование / Под ред. Г. Кривошеева.* – М., 2001 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lib.ru>.
9. *Мировые войны XX века: В 4 кн. – М., 2002. – Кн. 4.*
10. *Потери в Великой Отечественной войне [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/>*
11. *Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.) // Україна крізь віки: В 15 т. – Т. 12.* – К., 1999.
12. *Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні.* – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993.
13. *Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941 – 1945: В 3 т. – Т. 3.* – К., 1968.
14. *Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 – 1945 гг.: В 3 т. – Т. 3.* – К., 1975.
15. *Великая Отечественная война 1941 – 1945: энциклопедия / Гл. ред. М. Козлов.* – М., 1985.
16. *Рыбаковский Л.Л. Великая Отечественная: людские потери России // Социологические исследования.* – 2001. – № 6.
17. *Памяти павших: Великая Отечественная война, 1941 – 1945.* – М., 1995.
18. *Беларусь в годы Великой Отечественной войны 1941 –*

1945. – Мн., 2005.
19. Коваленя А.А. *Беларусь 1939–1945 гг. Война и политика.* – Мн., 2001.
 20. Козак К. *Германский оккупационный режим в Беларуси и еврейское население [Электронный ресурс].* – Режим доступу: <http://www.homoliber.org>.
 21. *Людские потери СССР в период второй мировой войны:* Сб. ст. – СПб., 1995.
 22. Вербицкий Г.Г. *Остарбайтеры: история россиян, насильственно вывезенных на работы в Германию во время Второй мировой войны.* – СПб, 2004.
 23. Литвин В.М. *Україна в Другій світовій війні (1939–1945).* – К., 2004.
 24. *Політична історія України. XX ст.: У 6 т. – Т. 4. – К., 2003.*
 25. Арад І. *Катастрофа євреїв на окупованій території Советського Союзу (1941–1945).* – М., 2007.
 26. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987.
 27. *Население и общество.* – № 451 – 452 [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://demoscope.ru>.

О. А. Ломака

ЕТНОСОЦІАЛЬНІ ПРОЦЕСИ В ЦЕНТРАЛЬНО-УКРАЇНСЬКОМУ РЕГІОНІ 1959 – 1989 рр. (на матеріалах Кіровоградської області)

На етапі становлення української державності, її демократизації особливій увазі як науковій, так і практичній ваги набуває осмислений аналіз етнічних, міграційних процесів, що відбувалися у часи радянської влади на всій території Української РСР, і зокрема у Кіровоградській області. У той же час міграційний чинник був серйозним фактором впливу на демографічну, економічну та соціально-політичну ситуацію в усіх регіонах УРСР. Так, міграції в Кіровоградській області призвели до того, що міське населення збільшилося, а сільське – зменшилося.

У радянській історіографії дослідники звертали мало уваги на етнічні групи серед населення різних регіонів України та на міграційні процеси по всій території Радянського Союзу. Відомості про етносоціальні процеси у 60 – 80-х рр. XX ст. зустрічаються в роботах соціолога О. Нельги [1], демографів А. Хомри [2], Г. Глуханової [3], Т. Петрової [4], В. Козлова [5], В. Кабузана [6], етнографів В. Наулка [7], А. Пономарьова [8]. Дослідженню динаміки росту населення, його національного складу присвячена праця О. Рашина “Население России за 100 лет (1811 – 1913 гг.): Статистические очерки” [9], яка є однією з перших спроб аналізу проблеми у радянській історичній і статистичній літературі.

Важливим джерелом для розвитку демографії України в повоєнний період є Всесоюзні переписи населення (1959, 1970, 1979, 1989 рр.), які відображають загальну динаміку руху населення й у Кіровоградській області.

Метою цієї статті є аналіз етносоціальних і демографічних процесів, виявлення основних тенденцій до зміни чисельності населення Кіровоградської області в період з 1959 до 1989 рр.

Так, за даними переписів населення Кіровоградської області з 1970 до 1989 рр. спостерігається тенденція до зменшення чисельності населення всієї Кіровоградської області з 1 млн. 259 тис. 398 осіб у 1970 р. – до 1 млн. 239 тис. 439 осіб у 1989 р. [10, 4 – 5].

У Кіровоградській, як і в інших областях України, були присутні загальнодержавні тенденції у динаміці чисельності етнічного складу населення. За матеріалами Всесоюзного перепису населення 1989 р. українці посідали перше місце [11, 5] по районах Кіровоградської області серед усіх етнічних груп. Середня питома вага українців в регіоні складала 85,3 %, хоча їхнє розселення було нерівномірним. Найбільший відсоток щодо питомої

ваги українців в області мав Новоархангельський район, а найменший – Гайворонський [10, 121 – 126].

На другому місці після українців в області на той час було етнічне представництво росіян [12, 3]. Їх середня питома вага становила 11,7 %, а найбільший відсоток росіян зафіксований в м. Знам'янка [10, 121 – 126]. Третьою за чисельністю в області була етнічна група молдаван. У середньому їхня питома вага складала 0,9 %, хоча в окремих районах молдаван було 1,5 – 2,2 % (Вільшанський, Новоукраїнський). В інших районах області відсоток молдаван не перевищував 0,4 % від загальної кількості населення.

Наступними за чисельністю в області були білоруси, євреї та болгары [12, 3]. Середня питома вага білорусів становила 0,8 %, найбільше представлена ця етнічна група була в Устинівському районі [10, 121 – 126]. Євреї у складі населення області становили 0,4 % [10, 115, 121 – 126; 13, 156]. Проживали переважно в містах (Кіровоград, Знам'янка, Олександрія, Світловодськ). Болгар в області було 0,3 % від загальної кількості населення області [13, 156]. Ця етнічна група представлена переважно у Вільшанському районі [11, 5], де складала 13 % його населення [10, 121 – 126].

Як відомо, динаміку чисельності народів та їхнє географічне розміщення обумовлюють три аспекти: природний рух населення (народжуваність, смертність, природний приріст), міграція та етнічні процеси [14, 91]. Варто відзначити, що, попри природний рух населення, міграційні та етнічні процеси, загальна чисельність населення Кіровоградської області, починаючи з 1970-х р., постійно знижувалася. Це було зумовлено кількома причинами.

По-перше, виїзд на навчання молоді в інші міста, країни, де вони, здебільшого, залишалися на постійне проживання [15, 71]. Або ж після закінчення навчання, коли їх за розподілом направляли у будь-яку частину СРСР. В умовах гострої нестачі трудових ресурсів з України за держнабором направлялися робітники в інші республіки Союзу [16, 36]. Навчальні заклади здійснювали пільговий або позаконкурсний прийом молоді із сільської місцевості. Передбачалося, що після отримання диплому всі молоді спеціалісти повернуться до дому, але більшість випускників не бажали повертатися працювати в село [17, 28].

По-друге, служба в армії, адже розподіл відбувався по різних військових частинах. Служба у збройних силах давала можливість виїхати з села, міста, країни і залишитися там, де проходили військову службу, подекуди навіть вдалось зробити кар'єру, влаштуватися на гарну роботу, одружитися, створити сім'ю. Тому молоді хлопці після служби теж не горіли бажанням повертатися додому.

По-третє, трудова міграція, внаслідок якої, люди різного віку виїжджали за межі області в пошуках кращого заробітку і залишалися на новому місці на постійне проживання [18, 101]. Широкого розмаху набули організовані переселення – вербування робочої сили на новобудови Радянського Союзу. З часом, на зміну організованим міграціям, прийшли індивідуальні переїзди, що мали також чисельний контингент осіб. Цьому сприяла значна уніфікація способу життя (принаймні в міських поселеннях), наявність робочих місць на всій території СРСР. Упевненість в отриманні роботи і засобів до існування стали факторами, завдяки яким, люди легко звужалися на міграцію [19, 23]. У повоєнні роки широко здійснювалися трудові мобілізації робочої сили для використання її на відбудовчих роботах [20, 81]. Причиною зменшення загальної кількості населення в області стали зокрема міграції 1950 – 60-х рр. у Східні райони Радянського Союзу на освоєння цілинних земель, новобудови Сибіру та Далекого Сходу [21, 60]. Протягом 1953 – 1958 рр. за межі УРСР було направлено понад 327 тис. робітників. У перший період освоєння цілинних і перелогових земель виїхали ще 80 тис. юнаків і дівчат.